

Potkat se na novém místě řeči. K memoárovému psaní o duševním onemocnění

Alžběta Ambrožová

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav české literatury a komparatistiky
bjetka.a@seznam.cz

K duševně patologickým jevům se od počátku 20. století v západním světě upíral fascinovaný pohled. Výrazně k tomu přispíval vliv rodících se uměleckých hnutí, rozrůstající se psychoanalytická odborná komunita, exaktnější orientace psychiatrické vědy, postupně se vydělující z biologicky fundované medicíny, i kontext válečných a politických otřesů. Utopický optimismus avantgardních hnutí, zejména pak surrealismu, spatřujícího v „řeči šílenství“ zdroj inspirace pro kýžené osvobození konvencemi spoutaného vědomí a potažmo opotřebovaného, zautomatizovaného jazyka, vystřídala v druhé polovině 20. století skepse poststrukturalistických filozofů a filozofek, jejíž vlajkovou lodí dodnes zůstává Foucaultův projekt *Dějin šílenství*. Palčivost otázky po poznatelnosti a vyslovitelnosti krajních psychických zkušeností pochopitelně souvisela také s šokovou povahou obou světových válek, které západní společnosti zprostředkovaly setkání s bezprecedentním objemem násilí, brutality a krutosti. Mechanismus traumatu, který vynesly do popředí zájmu práce Sigmunda Freuda a jeho následovníků a uplatnil se již při interpretaci psychologických následků první světové války, platí v druhé polovině století za jedno z prizmat, jimiž je nahlížena zkušenost holokaustu a její dopad na schopnost vypovídat a „svědčit“. S pojmem osobního i kolektivního traumatu operují také emancipační hnutí a identitárně-politické debaty.

Duševní extremita a možnosti/limity její umělecké reprezentace jsou rovněž předmětem zájmu Brendana Stonea. Vztahu narace, identity a traumatu se Stone věnuje v rámci svých aktivit na poli pedagogiky, sociální a komunitní práce a občanské advokacie zaměřené na podporu lidí s duševním onemocněním. Jak je zřejmé z bohatého portfolia jeho projektů a ze stručných autobiografií na Stoneově univerzitním profilu či na webu charity Sheffield Flourish, kterou řídí, tento zájem má u něj silný etický rozměr směřující k pojetí vyprávění jako emancipační praxe. Sám Stone, dnes šedesátiletý, žije od puberty se závažnými psychickými obtížemi a asi po dvacet let života, než se skrze rekvalifikační kurz vrátil ke studiu, aby nakonec získal doktorát z literární vědy, mu tento fakt znemožňoval udržet si stále zaměstnání. Stone byl během této doby vícekrát hospitalizován v psychiatrických zařízeních a opakovaně se ocital bez střechy nad hlavou.

Z tohoto místa tedy hovoří, když se v eseji *K psaní bezmoci. Poznámky k vyprávění šílenství* ptá, jakou hodnotu má přehledné vyprávění o šílenství složené ze

smysluplných vět pro svého pisatele či pisatelku. Z hlediska způsobu, jakým jsme, přinejmenším na odborné půdě, navyklí přistupovat k literatuře, mohou tyto otázky zarážet. „Autor“ sice od dob Barthese dávno povstal ze záhrobní literární vědy (probudil se do své společenské a dějinné situovanosti), i tak bychom ale, byť se jedná o memoárovou literaturu, možná očekávali, že otázka bude směřovat spíše k hodnotě výsledného narativu pro čtenáře a čtenářky, popřípadě k hodnotě blíže nespecifikované, a tedy implicitně spočívající například v „pravdivosti“ ve smyslu věrnosti objektivním faktům. Pojem „pravda“ však Stone, ve shodě se Sarah Kofman, Mauricem Blanchotem, Shoshanou Felman či Davidem Levinem, jejichž myšlenkami svůj koncept „psaní bez moci“ podpírá, používá specifickým způsobem, který vkládá smysl výhradně do rukou toho, kdo promlouvá: zkratkovitě řečeno ho zajímá pravda „narrativní“, nikoli „úzce referenční“.

V kontextu autobiografického psaní o duševním utrpení se jedná o veskrze humanistické gesto, jehož cílem je — alespoň v prostoru psaní pojatého jako umělecké sebevyjádření — privilegovat ty, kteří mimo tento prostor mnoha výsad nepožívají. Etický rámec, do něhož Stone své čtení memoárů Elizabeth Wurtzel (*Prozac Nation*), Tracy Thompson (*The Beast: A Journey Through Depression*) a Lauren Slater (*Spasm: A Memoir With Lies*) zasazuje, otevírá řadu pozoruhodných naléhavých otázek soustředěných kolem průsečíku textu a jeho autorky či autora, fikce a faktů. Povahu těchto otázek snad mohu nastínit kratičkou konfesní metapoznámkou ke vzniku těchto řádků. Některé myšlenky, které Stone ve své eseji rozvíjí (ve své době průlomové), by se v kontextu teoretické literatury o vztahu „šílenství“ a psaní daly označit za poněkud obehnané. Především Foucaultova teze o nevyslovitelnosti šílenství v řádu rozumu a Derridův postřeh, že Foucaultovi se mlčení šílenství sice nepodařilo prolomit, že ho však nechal zaznít v *patosu* svého textu. Základní znalost Stoneova osobního a intelektuálního zázemí však postačí k tomu, aby člověk pocítil potřebu se ve svých soudech o originalitě jeho eseje mírnit, neboť se vnucuje otázka: Kdo jsem, abych posuzovala, jestli je problém vypovídání o zkušenosti s psychickým onemocněním dostatečně svěží, neotřelý, ba dokonce zábavný? Stejně tak bych v tomto stručném úvodu mohla diplomaticky naznačit, že se mi Stoneův styl vyjadřování místy jeví jako poněkud přepjatý; zaplatila bych za to však cenou vlastní arogance. I zde se totiž nabízí pochybnost: Kdo jsem já, abych soudila, zda někdo o bolesti, která ho bytostně zasahuje, promlouvá dostatečně nenuceným tónem?

Tím však se komplexní etika memoárového psaní o duševním onemocněním nevyčerpává. Bohatě to ilustrují kontroverze provázející tvorbu Lauren Slater, jejíž autobiografický text *Spasm* Brendan Stone ve své eseji analyzuje. Stone ji vyzdvihuje za to, že svými paměťmi, provokativně a otevřeně namíchanými s fikcí, posouvá hranice memoárového žánru, ohýbá je podle svých potřeb. Na takto obecné rovině se dá její přístup snadno vnímat jako hravý, odvážný a v pozitivním slova smyslu experimentální. Při sestupu ke konkrétnějším náležitostem jejího „Ulhaného memoáru“ nicméně těžko přehlédneme morální otazník, který nad takovým psaním o vážném duševním či tělesném onemocněním vyvstává, jakkoli na neortodoxní zacházení s fakty upozorňuje již svým podtitulem (pozdější vydání knihy mělo „lhaní“ dokonce přímo v titulu: *Lying: A Metaphorical Memoir*). Doplňme proto, že *Spasm* o duševní poruše zdaleka nepojednává přímočaře. Vypravěčka píše o epilepsii, brzy však začíná být jasné, že není radno brát ji příliš doslova:

Mám epilepsii. Nebo se mi zdá, že mám epilepsii. Nebo si přeju mít epilepsii, abych přišla na to, jak vysvětlit to špinavé, křečovitě, třpytivé místo v mámině srdci. Epilepsie je fascinující choroba, protože někteří epileptici jsou lháři, přeháněči, tvůrci mýtů a rozmáchlých příběhů. [...] [K]dyž jsem otevřela pusou, [...] všechna moje slova se zdála zabarvená a já nevím, co z toho je moje máma a co moje nemoc, ani jestli si, stejně jako ona, jen nepletu fakta s fikcí a žádná epilepsie není, jen metafora v křeči, jen způsob, jak vám říct, co vám říct musím: svůj příběh (Slater 2001, s. 5–6).

Jak upozorňuje Elizabeth J. Donaldson, bylo by chybou číst tuto „epilepsii“ jednoduše jako kontra-diagnózu nebo metaforu deprese; „epilepsie“ by se u Slater dala přiléhavěji a zajímavěji interpretovat jako určitá dramatizace vypravěččina vztahu s matkou (Donaldson 2009). Z čistě literární a estetické perspektivy je tato práce s metaforou nápaditá a působivá; z psychologického hlediska můžeme hovořit o blahodárném potenciálu umělecké exprese (Slater ve *Spasm* píše, můžeme-li jí to věřit, že se jí zde konečně podařilo vyprávět příběh své minulosti, který jí roky prokluzoval mezi prsty). Z etických pozic nicméně silně a pádně zaznívají hlasy badatelů a badatelek v oboru disability studies (srov. např. Couser 2005; Price 2009), podle nichž si Slater svou narativní strategii zvolila nejen na úkor lidí skutečně trpících epilepsií, ale na úkor lidí žijících s nějakou formou zdravotního postižení vůbec: Slater podle nich svým textem přizívuje stigma, které je silné i bez něj, a přilévá tak olej do ohně obviňování ze „simulantství“, jemuž jsou osoby s postižením v masivní míře vystaveny.

Představa „psaní bez moci“, již se Stone ve svém pojednání zabývá, vychází primárně z teoretických podnětů filozofky Sarah Kofman (pojem „mluvení bez moci“) a komparatistky Shoshany Felman (koncept poezie, která „*sděluje i to, co sama neví*“). Kofman i Felman se mimo jiné zabývají reprezentací traumatu, zejména ve vztahu k holokaustu. Obě tedy promýšlejí cesty, jakými lze svědčit o tom, co se svědectví vzpírá, což pro Stonea představuje styčný bod s jeho tématem: také o šílenství (Stone tento pojem preferuje před klinicky znějícím označením „duševní nemoc“) lze totiž podle něj mluvit pouze určitou oklikou, neboť přímému pohledu zvenku uniká.

V kontextu jazykové/literární reprezentace extrémního psychického zážitku nabízí zajímavý impuls práce historičky Ruth Leys *Trauma: A Genealogy* (2000). Leys ukazuje, že pojem traumatu od svého ustavení v 19. století podléhal dynamickým proměnám a nestabilně osciloval mezi dvěma základními paradigmaty, mimetickým a antimimetickým. V základu mimetického přístupu k traumatu leží názor, že trauma nevratně proniká do subjektivity oběti, která je touto cestou odsouzena k jakési hypnotické či regresivní identifikaci s původní traumatogenní osobou, scénou či událostí a má tendenci ji donekonečna přehrávat nebo různými způsoby imitovat. Nebezpečným aspektem mimetického přístupu podle Leys je, že v sobě implicitně nese zpochybnění důvěryhodnosti svědectví oběti. Antimimetické paradigma rovněž zahrnuje imitativní identifikaci, ovšem s tím podstatným rozdílem, že subjekt si od traumatického zážitku zachovává odstup. Ponechává si tak roli diváka scény, kterou díky tomu může nahlédnout a reprezentovat (Leys 2006, s. 139–140). Významným korelátům současného příklonu psychiatrické obce k antimimetickému paradigmatu podle Leys je, že byl na Západě na pozici dominantní emoční reference pojem „viny“ vystřídán pojmem „hanby“: provinilý subjekt, který se slepě nebo nevědomě identifikuje s Jiným, byl podle ní v imaginaci teorie traumatu nahrazen zahanbeným

subjektem, jenž si je vědom, že je vystaven pohledu druhých (tamtéž, s. 147). Stoneův koncept „psaní bez moci“, prezentovaný jako příležitost psychickým otřesem odzbrojeného člověka chopit se znovu otěží svého příběhu, aniž by mu tím vnutil neadekvátní smysl a řád, lze touto optikou vnímat jako situovaný v jakési šedé zóně mezi mimésis a antimimésis: extrémní psychická zkušenost je při „psaní bez moci“ dramatinována, účelem této reinscenace, reformulace, a tudíž v určitém smyslu *opakování* hluboké duševní tísně však není pouze návrat na scénu traumatu, ale skrze narativní posílení agence také cesta *zpátky*, na nové místo řeči, kde se vypravěč může nechat spatřit druhými i sám sebou. Jak jsme viděli, právě intersubjektivní, společenská dimenze představuje jedno (ale zdaleka ne jediné) z ohnisek tázání v konfrontaci s memoárovým psaním o radikální psychické alteritě.

LITERATURA

- Couser, G. Thomas:** Disability as Metaphor: What's Wrong with Lying. *Prose Studies* 27, 2005, č. 1–2, s. 141–154.
- Leys, Ruth:** *Trauma: A Genealogy*. University of Chicago Press, Chicago 2000.
- Leys, Ruth:** Image and Trauma. *Science in Context* 19, 2006, č. 1, s. 137–149 <<https://doi.org/10.1017/S0269889705000797>> [29. 9. 2024].
- Price, Margaret:** „Her Pronouns Wax and Wane“: Psychosocial Disability, Autobiography, and Counter-Diagnosis. *Journal of Literary & Cultural Disability Studies* 3, 2009, č. 1, s. 11–33.
- Donaldson, Elizabeth J.:** Lauren Slater's Lying: Metaphorical Memoir and Pathological Pathography. *Gender Forum* 26, 2009.
- Slater, Lauren:** *Lying: A Metaphorical Memoir*. Penguin, New York 2001.